

Χ. ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, Δ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ,
Α. ΟΖΙΛ, Κ. ΚΑΤΣΑΠΗΣ, Α-Μ. ΤΣΕΤΛΑΚΑ

ΤΟ 1922 ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Μια νέα ματιά

Επιμέλεια - Εισαγωγή
ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2011

ΝΕΦΕΛΗ / ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διεύθυνση και επιστημονική επιμέλεια σειράς:
Αντώνης Λιάκος – Έφη Γαζή

Φιλολογική επιμέλεια – τυπογραφική διόρθωση: Ηρακλής Καρελίδης

Εκτύπωση: Άγγελος Ελεύθερος
Εκτύπωση εξωφύλλου: Φωτόλιο & Τύπικον
Βιβλιοδεσία: Γιάννης Μπουντάς και Πέτρος Βασιλειάδης

ISBN: 978-960-211-991-4

Αρ. έκδοσης: 1390

© 2011 Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και οι συγγραφείς
Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80
τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093
e-mail: info@nnet.gr

www.nnet.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

Εισαγωγή 11

Το «1922» και εμείς **11**

Εξερευνώντας τις αποσιωπήσεις **17**

Η δομή του βιβλίου **20**

Υ.Γ. **23**

ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αιώνας - αρχές 20ού) 25

Εισαγωγή **25**

1. Οικονομικές, δημογραφικές και κοινωνικές παράμετροι **29**

2. Πολιτικοί και κοινοτικοί θεσμοί **37**

3. Μετασηματισμοί των συλλογικών ταυτοτήτων **45**

Συμπέρασμα **52**

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄. Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής 55

Από τη μετανάστευση στην προσφυγιά **56**

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις για τη Μικρασιατική Καταστροφή **59**

Το ζήτημα των διωγμών των ελληνορθόδοξων πληθυσμών **63**

- Οι απαρχές της μικρασιατικής εκστρατείας **66**
- Η Ρωσοτουρκική συμμαχία **70**
- Η εξέλιξη της Εκστρατείας **72**
- Οι εκλογές του 1920 και οι συνέπειές τους **73**
- Ο ρόλος της Εκκλησίας: οικουμενισμός και εθνικισμός **75**
- Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου **78**
- Η ανθρωπογεωγραφία της Καταστροφής **82**
- Μορφές της Εξόδου **85**
- Α. Βιθυνία (βιλαέτι Προύσας και σαντζάκι Νικομήδειας) **87**
- Β. Μυσία (καζάδες Αδραμυτίου, Μπάλιας, Μπαλούκεσερ, Μπίγας και Δαρδανελίων) **89**
- Γ. Αιολίδα (σαντζάκι Σαρουχάν) **91**
- Δ. Ιωνία (και Λυδία) (σαντζάκι Αϊδινίου) **92**
- Ε. Καρία (σαντζάκια Αϊδινίου, Ντενιζλί και Μέντεσε) **94**
- ΣΤ. Οι επαρχίες του εσωτερικού της Μικράς Ασίας: Λυκαονία (περιφέρειες Ικονίου, Άκσεχιρ, Ιλγκίν, Καραμάν, Μποζκίρ), Γαλατία (βιλαέτι Άγκυρας), Φρυγία (Αφιόν Καραχισάρ – Εσκή Σεχίρ – Ντενιζλί), Πισιδία, Λυκία, Κιλικία και Καππαδοκία **95**
- Το ζήτημα των προσφύγων και η Συνθήκη της Λωζάννης **97**

ΑΥΣΕ ΟΖΙΛ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄. Ανάμεσα στην Αυτοκρατορία και τη Δημοκρατία:
Η περίοδος 1918-1922 στην τουρκική ιστοριογραφία **101**

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΤΣΑΠΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄. Το προσφυγικό ζήτημα **125**

- Α. «Άπαντες φθισικοί κατά την ομολογίαν του πατρός»: το πλαίσιο της υποδοχής και τα πρώτα μέτρα για τη στέγαση των προσφύγων **125**
1. Προσφυγικές μετακινήσεις πριν από το 1922 **125**
 2. Παραμονές του '22 **133**
 3. Οι επιτάξεις κατοικιών **136**

Β. Αγροτική αποκατάσταση – αστική εγκατάσταση: η λογική της ΕΑΠ και των υπηρεσιών της Αποκατάστασης **140**

4. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων **140**

5. Η αγροτική αποκατάσταση **144**

6. Η αστική εγκατάσταση **150**

7. Πρόσφυγες στην αγορά εργασίας **156**

Γ. Στο δρόμο για την ενσωμάτωση: ταυτότητα, στερεότυπα και πολιτική συμπεριφορά **160**

8. Ταυτότητες των προσφύγων **160**

9. Προσφυγική ταυτότητα **161**

10. Πολιτικές συμπεριφορές **164**

ΑΘΑΝΑΣΙΑ-ΜΑΡΙΝΑ ΤΣΕΤΛΑΚΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄. Η αντίστροφη πορεία: οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες **171**

Ο ρόλος της θρησκείας μετά την Ανταλλαγή των Πληθυσμών. Η περίπτωση των ελληνόφωνων μουσουλμάνων της δυτικής Μακεδονίας **176**

Οι ιδιαιτερότητες των ελληνόφωνων μουσουλμάνων της δυτικής Μακεδονίας **178**

Σύγχυση και αμηχανία στα χρόνια της Ανταλλαγής **180**

Η επίσημη ιδεολογία και η επίδρασή της στους πρόσφυγες **182**

Ταλάντευση μεταξύ δύο κόσμων; **186**

ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄. Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης **191**

Βιβλιογραφία – Πηγές **203**

Οι συνεργάτες του τόμου **221**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΟ «1922» ΚΑΙ ΕΜΕΙΣ

Το 1922 είναι ένας κατεξοχήν *τόπος μνήμης* για τους Έλληνες. Πρόκειται για έναν νοητό τόπο ο οποίος συγκροτήθηκε από όλα εκείνα τα στοιχεία που τον κάνουν παραδειγματικό: τραύμα, απώλεια, έξοδος.¹ Το τραύμα ως διάβαση μέσα από τη βία, το θάνατο και το φόβο. Το τραύμα ως απώλεια. Χάθηκε ένας ολόκληρος κόσμος, άνθρωποι, τόποι, τρόποι βίου, περιουσίες. Μετάβαση σε μια νέα συνθήκη: το στίγμα της προσφυγιάς, η εκθρόνιση των ντόπιων, τα δύσκολα χρόνια για να ορθοποδήσουν οι οικογένειες. Οι σημερινές γενιές βέβαια δεν έχουν τα βιώματα των ανθρώπων του ξεριζωμού. Ωστόσο το βιωμένο τραύμα έγινε πολιτισμικό τραύμα. Δεν βασίζεται δηλαδή στην εμπειρία, αλλά στη μετάδοσή της, στην πολιτισμική αναπαραγωγή της. Γι' αυτό και δεν αφορά μόνο τους πρόσφυγες ή τους απογόνους τους. Αφορά την αίσθηση του παρελθόντος που έχει η εθνική συνείδηση, το συλλογικό εμείς. Το '22 σήμανε την οριστική εγκατάλειψη μιας κοσμοπολιτικής αντίληψης για τον ελληνισμό, το τέλος του ελληνισμού ως συστατικού στοιχείου των αυτοκρατοριών της ανατολικής Μεσογείου.

Το 1922, ως *τόπος μνήμης*, δεν γεννήθηκε, αλλά *ποιήθηκε*. Οι *χαμένες πατρίδες* δεν ήταν πάντοτε ένας από τους τόπους της νεοελληνικής ιδεολογίας. Ο επίσημος κόσμος του ελληνικού κράτους, του ίδιου που διαχειρίστηκε την ήττα του εκστρατευτικού σώματος στη Μικρασία, διαπνεόταν από αντιπροσφυγικό πνεύμα. «Η μικρά αλλ' έντιμος Ελλάς» θεωρούσε ότι «το αίμα της Ελλάδος δεν ρέει εις τας φλέβας της δια να χύνεται εις την απωτάτην Μικρασίαν» (Γ. Βλάχος, *Καθημερινή*, 17 Αυγούστου 1922).² Οι Μικρασιάτες, όταν έφτασαν τρέμοντας από τις κακουχίες στις ελληνικές ακτές, ούτε ενδιέφεραν ούτε θεωρούνταν, από μεγάλο μέρος του πολιτικού και κοινωνικού κατεστημένου της εποχής αλλά και του πληθυσμού, μέλη του εθνικού σώματος. Για τους ίδιους τους πρόσφυγες, όμως, οι πατρίδες που άφησαν πίσω τους

1. Για την έννοια του *τόπου μνήμης*: P. Nora, *Les lieux de mémoire*, Gallimard, Paris 1984-1992.

2. Παρατίθεται από τον Γ. Μαυρογορδάτο, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1922*, Σάκκουλας, Αθήνα 1982, σ. 94.

αποτελούσαν πράγματα χειροπιαστά. Δεν ήταν ακόμη χαμένες πατρίδες. Έγιναν, καθώς σιγά σιγά συνειδητοποιήσαν ότι δεν υπήρχε επιστροφή. Δεν είχαν βγάλει καλά καλά τα μαύρα μαντίλια του πένθους όταν έμαθαν ότι ο Βενιζέλος υπέγραψε συμφωνίες με τον Ινονού και πρότεινε τον Κεμάλ για το Νόμπελ Ειρήνης.³ Διεκδικώντας τη νέα πατρίδα, μεγάλωσαν την απόσταση. Αλλά και τότε, οι χαμένες πατρίδες ήταν ακόμη αισθήματα χειροπιαστά. Όχι ιδεολογία.

Με τον καιρό, και με βάσανα, οι πρόσφυγες τα κατάφεραν. Κάτω από τα προστατευτικά φτερά του Βενιζέλου στην αρχή, αυτονομήθηκαν πολιτικά σιγά σιγά, για να μπουν αναγκαστικά στις διαμάχες της Κατοχής και του Εμφυλίου, που κράτησε ανοιχτές τις πληγές της διαφορετικής καταγωγής, γιατί η ίδια μετατράπηκε συχνά σε πολεμικό όριο. Χρειάστηκε να φτάσουμε εκεί, κάπου στη δεκαετία του 1960, όταν το πολιτικό άνοιγμα συνοδευόταν από μια διαφορετική από την κρατική, πολιτισμική πρόταση, για να αρχίσουν να αποκτούν ένα ευρύτερο ακροατήριο τα λογοτεχνικά έργα και οι αναμνήσεις από τη Μικρασία και την εμπειρία της προσφυγιάς. Τότε άρχισε να γίνεται λόγος για τα «ματωμένα χώματα» και τις «χαμένες πατρίδες», για τη μοίρα του πρόσφυγα. Από τη συζήτηση στο καφενείο και στις αυλές, στο μικρόφωνο και στο πάλκο, τα βιώματα άρχισαν να γίνονται ιδεολογία. Αν οι χαμένες πατρίδες στην πρώτη γενιά χρωματίζονταν με νοσταλγία, αν η δεύτερη γενιά προσπαθούσε να ξεχάσει για να ριζώσει στη νέα πατρίδα, η τρίτη γενιά στάθηκε αμφίθυμη απέναντί τους. Είτε τις χρωμάτισε με συγκρουσιακό πνεύμα, που προήλθε εν μέρει από τον σχηματικό τρόπο που η εκπαίδευση παρουσιάζει τα πράγματα, εν μέρει από την αναζωπύρωση αυτής της εμπειρίας μετά τα κυπριακά γεγονότα του 1974 και την επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, είτε τις μετέτρεψε σε μια δίψα γνώσης. Κυριολεκτικά άνοιξαν παλιές και νέες εκδόσεις λογοτεχνικών έργων, μαρτυρίες, εκδόσεις με φωτογραφικό υλικό, ταινίες, τραγούδια.

Στη δεκαετία του '60 ο καημός της προσφυγιάς έγινε ένα με τον καημό της ρωμιοσύνης, ο ένας μετωνυμία του άλλου. Δεν ήθελε πολύ αυτό το σμήνος των ιδεών, των συναισθημάτων και της μετα-μνήμης να μετασχηματιστεί σε εθνολαϊκή ιδεολογία. Συνέβη αυτό στη Μεταπολίτευση και στα χρόνια της πρώτης δεκαετίας του ΠΑΣΟΚ. Όταν ο παλιός λαός διαλύθηκε σε μυριάδες μικρά και μεγάλα συμφέροντα, η εθνολαϊκή ιδεολογία έγινε στρατηγική για εξουσία και τα λαϊκά αισθήματα αλέστηκαν στους μύλους του λαϊκισμού. Καθώς ο 20ός αιώνας έδυε, και κυρίως μετά την άλλη συμβολική ημερομηνία, το 1989, σημειώθηκε ένας αγώνας δρόμου, ποιος θα προλάβει να βάλει τα σύμβολά του πάνω στο βωμό αυτής της νέας λατρείας, της ταυτότητας. Το αστέρι της Βεργίνας, η Παναγία Σουμελά, η Νεοορθοδοξία, τα Ίμια, λίγος Σεφέρης για την Κύπρο, τα τραγουδάκια των κατηχητικών, η απολύτρωση της Βορείου Ηπείρου, ο γλωσσικός καθαρισμός και η επιστροφή

3. Κ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις, 1828-1932*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1986, σ. 73-97.

στις ρίζες, ο «Οικουμενικός Ελληνισμός», μια δόση αντιευρωπαϊσμού και αντιμερικανισμού, ο Μεγαλέξανδρος, ο Μακρυγιάννης και ο Άρης, η «πολεμική αρετή των Ελλήνων», η πολεμική ετοιμότητα και το «πρώτο πλήγμα», και άλλα πολλά σύμβολα διαγκωνίστηκαν για μια θέση στο νέο εθνικό πάνθεο του τέλους του αιώνα. Μαζί και οι «χαμένες πατρίδες», που έγιναν «αλύτρωτες».

Στην περασμένη εικοσαετία, τα πράγματα κατά κάποιον τρόπο πολώθηκαν ανάμεσα σε αυτούς που προσπαθούσαν να ξαναζήσουν συμβολικά αυτό που χάθηκε και σε εκείνους που ήθελαν να το ξεπεράσουν. Το 1922 και η Σμύρνη στάθηκαν το μοιραίο σημείο της μεγάλης διαμάχης για την ιστορία που έγινε το 2006.⁴ Από μια άποψη είναι ενδιαφέρον γιατί το εθνικό μαρτυρολόγιο τραβάει πολύ περισσότερο την προσοχή του κοινού από ό,τι η συνολική πορεία μιας χώρας, από τα μείζονα διακυβεύματα, και από τις διαφορετικές ερμηνείες αυτής της πορείας. Στο κάτω κάτω από αυτές δεν εξαρτώνται οι προσανατολισμοί μας στο μέλλον; Αν η μνήμη είναι βιωματική καταλαβαίνει κανείς αυτό το ενδιαφέρον. Αλλά αν είναι πολιτισμική, όπως είναι πλέον, στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, η μνήμη του 1922, των *χαμένων πατρίδων* και της *προσφυγιάς*, τότε γιατί; Εδώ φτάνουμε σε μια κρίσιμη ιδέα που μας δίνει το κλειδί για να καταλάβουμε γιατί το 1922, όπως άλλωστε και το 1821, όπως και η δεκαετία του '40, αποτελούν τα δημοφιλέστερα θέματα της νεοελληνικής ιστορίας. Γιατί μετατρέπουν την ανάγκη της αναβίωσης αυτού που χάθηκε από κυριολεκτική σε γνωσιακή. Η νοσταλγία δεν είναι μόνο αναπόληση ενός χαμένου κόσμου. Είναι δίψα να μάθουμε κάθε λεπτομέρεια αυτού του κόσμου. Το τραυματικό στην ιστορία είναι το αντίστοιχο του *υψηλού* στη λογοτεχνία. Το τραύμα του 1922 εμπεριέχει το *υψηλό*, εκείνο που σου προκαλεί δέος, που σε αναγκάζει να ξασκεφετίζεις όχι μόνο για το γεγονός αυτό καθαυτό, αλλά τη σχέση σου με αυτό. Η ιστορία, όπως και η λογοτεχνία, προσφέρει αισθητική απόλαυση.⁵

Ας ξαναδούμε λοιπόν το πρόβλημα των «χαμένων πατρίδων». Το 1922, ο μεγάλος ιστορικός Άρνολντ Τούνμπι, που τότε κατείχε την έδρα των ελληνικών σπουδών στο Λονδίνο, έγραψε το βιβλίο *The Western Question in Greece and Turkey* (Το Δυτικό Ζήτημα στην Ελλάδα και στην Τουρκία). Το βιβλίο αναφερόταν σε όσα συνέβαιναν τότε στη Μικρασία και την Ανατολική Θράκη: πόλεμος, βία, σφαγές, εκπατρισμοί. Δεν πρόκειται για σπασμούς του «Ανατολικού ζητήματος» έγραφε ο Τούνμπι, αλλά για την επέκταση στην Ανατολή του «Δυτικού ζητήματος» δηλαδή των αρχών με τις οποίες συγκροτήθηκε το έθνος-κράτος στη δυτική Ευρώπη.

Σε μια περιοχή όπου οι διάφορες εθνότητες ζούσαν αναμειγμένες σαν τα άνθη των αγρών, όπως ήταν η ανατολική Ευρώπη και η ανατολική Μεσόγειος, αλλά και

4. Μ. Ρεπούση κ.ά., *Ιστορία Στ' Δημοτικού – Στα νεώτερα και σύγχρονα χρόνια*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2006· Α. Liakos, «History Wars: Questioning Tolerance», στο Gudmundur Halfarnarson (ed.), *Discrimination and Tolerance in Historical Perspective*, Edizioni Plus, Pisa 2008, σ. 77-92.

5. Frank Ankersmit, *Sublime Historical Experience*, Stanford U.P., 2005, σ. 317-368.

άλλες περιοχές του πλανήτη, τρεις ήταν οι λύσεις για να συμπέσουν τα όρια του κράτους με αυτά του έθνους, κατά το παράδειγμα της δυτικής Ευρώπης. Η μία ήταν η φυσική εθνοκάθαρση και η σφαγή. Την πλήρωσαν τότε οι Αρμένιοι αλλά και Έλληνες, κυρίως του Πόντου. Λύση φρίκης. Η άλλη ήταν η παραχώρηση μειονοτικών δικαιωμάτων. Η λύση αυτή εφαρμόστηκε κυρίως στην ανατολική Ευρώπη. Στον Μεσοπόλεμο, ένας πληθυσμός 25.000.000 ανθρώπων ζούσε σε μειονοτικό καθεστώς, από τις βαλτικές χώρες ως τα Βαλκάνια.⁶ Δημοκρατική λύση, αλλά αποδείχτηκε θνησιγενής. Όχι μόνο γιατί τα δικαιώματα παραβιάζονταν, αλλά γιατί στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η εξολόθρευση των Εβραίων, των σλαβικών πληθυσμών και των Τσιγγάνων, οι εκπατρισμοί, στην περίπτωση των γερμανικών πληθυσμών της ανατολικής Ευρώπης, ολοκλήρωσαν σχεδόν την εθνοκάθαρση ή τον εθνολογικό διαχωρισμό. Τέλος, η τρίτη λύση ήταν ο υποχρεωτικός εκπατρισμός και η ανταλλαγή των πληθυσμών. Εφαρμόστηκε για πρώτη φορά ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία το 1919 (Συνθήκη του Νείγυ) και το 1923 ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία (Συνθήκη της Λωζάνης).⁷ Λιγότερο αιματηρή από την πρώτη, η τρίτη λύση, ωστόσο, δεν ήταν εντελώς αναίμακτη. Θέρισαν οι ένοπλες συμμορίες (οι τσέτες), θέρισε η χολέρα, η ελονοσία, η φθίση, οι κακουχίες. Υπήρχαν φορές που τα καράβια που έφερναν πρόσφυγες στα λιμάνια του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας, παρομοιάζονταν με «πλωτά φέρετρα». Η φράση «το βιος που αφήσαμε πίσω» τα λέει όλα: όχι μόνο υλικά αγαθά, αλλά και την αγάπη του γενέθλιου τόπου και τρόπου, ένα μέρος της προσωπικότητας. Γιατί προσφυγιά σημαίνει αλλαγή προσωπικότητας – ταυτότητας το λέμε σήμερα. Οι τουρκόφωνοι χριστιανοί έγιναν Έλληνες και οι ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι της Κρήτης και της Μακεδονίας έγιναν Τούρκοι. Μόλις την τελευταία στιγμή γλίτωσαν από την ανταλλαγή οι αραβόφωνοι χριστιανοί από τις νοτιοανατολικές εσχατιές της Τουρκίας. Η ανατολική βαρβαρότητα λοιπόν ήταν η σκοτεινή πλευρά του δυτικού πολιτισμού.

Συχνά όμως, μιλώντας για τις δικές μας χαμένες πατρίδες, ξεχνούμε τις χαμένες πατρίδες των άλλων. Στην Τουρκία, εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες δεν έφτασαν μόνο από την Ελλάδα, αλλά και από τη Γιουγκοσλαβία και από τη Βουλγαρία και από τη Ρουμανία και από τη Νότια Ρωσία και από τη Γεωργία. Αν ο Βενιζέλος ευτύχησε να δει την πατρίδα του, την Κρήτη, να περιλαμβάνεται στην ελληνική επικράτεια, για τον Κεμάλ η Θεσσαλονίκη ήταν μια χαμένη πατρίδα. Σχεδόν το μεγαλύτερο μέρος της τουρκικής ηγεσίας καταγόταν από τα Βαλκάνια. Εκεί χτυπούσε η καρδιά της παλιάς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από κει ξεκίνησαν οι δυνάμεις που την έκαναν Τουρκία. Και δεν είναι βέβαια μόνο οι Έλληνες και οι Τούρκοι που έχουν χαμένες πατρίδες, αλλά δεκάδες εκατομμύρια άνθρωποι που αναγκάστη-

6. Mark Mazower, «Minorities and the League of Nations in Interwar Europe», *Daedalus*, 126, 2 (1997), σ. 47-64.

7. Κ. Τσιτσελίκης (Επιμ.) *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, ΚΕΜΟ, Αθήνα 2006.

καν να διασχίσουν σύνορα στους πολέμους του 20ού αιώνα. Η διπλή διάβαση του Αιγαίου θα επαναλαμβανόταν διεσταλμένη, σε λιγότερο από είκοσι χρόνια, στην ινδική υποήπειρο, ανάμεσα στους Ινδουιστές και τους Μουσουλμάνους. Ούτε έχει καμιά σημασία το επιχείρημα ποιοι κατοικούσαν πρώτοι έναν τόπο και ποιοι ήρθαν δεύτεροι, για ποιους θεμελιώνεται το δικαίωμα της χαμένης πατρίδας και για ποιους όχι. Άνθρωποι που κατοικούσαν για δώδεκα γενιές έναν τόπο δεν είχαν το δικαίωμα να τον θεωρούν πατρίδα τους;

Πολλές φορές αντιμετωπίζουμε ειρωνικά τη νοσταλγική φιλολογία που αναπτύσσεται για τις χαμένες πατρίδες, στο όνομα ενός αποκαθαρμένου από συναισθήματα επιστημονισμού. Και βέβαια η ιστορική απόσταση και η αποστασιοποίηση του ιστορούμενου υποκειμένου από το αντικείμενο της εξιστόρησης είναι αναγκαία προϋπόθεση για να γράψουμε ιστορία που έχει στόχο την κατανόηση και όχι την καλλιέργεια συναισθημάτων. Αλλά τίθεται συχνά το ερώτημα: είναι θεμιτό να καλλιεργείται η νοσταλγία των χαμένων πατρίδων; Πιστεύω πως είναι. Οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα να γνωρίσουν τις ρίζες τους, πού έζησαν οι πρόγονοί τους, τους τόπους και τα ιερά τους. Κάθε χρόνο, χιλιάδες Αμερικανοί σκορπίζονται στην Ευρώπη, ψάχνοντας σε ληξιαρχικά και ενοριακά αρχεία τους μακρινούς τους προγόνους. Γιατί όχι οι Βαλκάνιοι, εναντίον των οποίων εκτοξεύεται το στερεότυπο ότι παράγουν περισσότερη ιστορία από όση μπορούν να καταναλώσουν; Οι απόγονοι των προσφύγων απέκτησαν πια νέες πατρίδες, άλλαξαν επάγγελμα και τρόπο ζωής, πολλοί δοκίμασαν και την εμπειρία της μετανάστευσης στη Γερμανία. Η αγάπη και η νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες έχει πια συναισθηματικό χαρακτήρα. Αφορά την καλλιέργεια μιας μικρής διαφοροποίησης στην ταυτότητα του καθενός και της καθεμιάς. Αλλά περιέχει ταυτόχρονα και κίνητρα για μάθηση, τα οποία δεν πρέπει να υποτιμάμε. Σε όλον σχεδόν τον κόσμο η αγάπη για τις ρίζες, η αναβίωση του ενδιαφέροντος για τις ταυτότητες ισχυροποιήθηκε στα τέλη του 20ού αιώνα, στο βαθμό που το μέλλον δεν εγγύοταν πια προσδοκίες, αλλά φόβους. Βέβαια, ανάμεσα στα αισθήματα και στην ιδεολογία οι χαμένες πατρίδες μπορούν να γίνουν είτε βάραθρα εχθρότητας είτε γέφυρες φιλίας και αλληλοκατανόησης, όταν δεν γίνονται αντικείμενο ιστορικοποίησης και αναστοχασμού. Ένα από τα ερωτήματα που βρίσκονται στο μεταίχμιο ανάμεσα στη μεταφορική αναβίωση (γνώση) και στην κυριολεκτική (αναγνώριση, απόδοση δικαιοσύνης) είναι το εξής: Ήταν ή όχι γενοκτονία η τύχη των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Μικράς Ασίας στα 1914-1923; Και θα πρέπει να καθιερωθεί ως επέτειος μια ειδική ημέρα μνήμης;

Οι ενδοιασμοί για τη χρησιμοποίηση του όρου «γενοκτονία» φαίνονται ακατανόητοι σε πολλούς συμπολίτες μας. Ο όρος «γενοκτονία» πρωτοχρησιμοποιήθηκε με το τρέχον νόμά του το 1948 για να περιγράψει την προγραμματισμένη εξόντωση όλων των Εβραίων της Ευρώπης από τους Ναζί. Έκτοτε απέκτησε το νόημα του απόλυτου κακού. Της σκοτεινής όψης και του στίγματος της νεωτερικότητας. Κλόνησε την εμπιστοσύνη στον πολιτισμό, την επιστήμη και την πρόοδο. Η καταδίκη της γενοκτονίας έχει παραδειγματικό χαρακτήρα και οικουμενικό νόημα. Δεν αφορά δηλαδή απλώς

τους Εβραίους και τους Γερμανούς και κανέναν άλλον. Μας αφορά όλους. Αφορά τις θεμελιακές αξίες για τη λειτουργία της σύγχρονης κοινωνίας. Στην περίπτωση των Βαλκανίων η θυσία του άλλου δικαιολογούνταν από την εθνική συγκρότηση: η βία είχε σκοπό την απομάκρυνση του άλλου. Στην περίπτωση των Ναζί η θυσία του άλλου δικαιολογούνταν από την επιδίωξη φυλετικής καθαρότητας: δεν αποσκοπούσε στην απομάκρυνσή του, αλλά στην ολοκληρωτική εξόντωσή του. Στην πρώτη η βία ήταν διάσπαρτη, πρωτόγονη και εν θερμώ, στη δεύτερη ήταν προγραμματισμένη, συγκεντρωτική και εν ψυχρώ. Οι Γερμανοί το 1940-45 είχαν ήδη δημιουργήσει το εθνικό τους κράτος. Δεν κινδύνευαν από τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης που εξόντωσαν. Στη δεκαετία 1912-22 οι Τούρκοι προσπαθούσαν να επιβιώσουν ως κράτος. Πρόκειται για διαφορετικής τάξης και σημασίας γεγονότα, από των οποίων την αναγνώριση προκύπτουν διαφορετικά πολιτικά προτάγματα, έστω και αν το υπόβαθρο της δικής μας στάσης πρέπει να είναι κοινό: ο σεβασμός της ανθρώπινης ζωής και προσωπικότητας, η αντιμετώπιση των διαφορών με ειρηνικά μέσα και διαπραγμάτευση, η καταδίκη των εγκλημάτων εναντίον του πληθυσμού, ακόμη και κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων.

Η σημασία των γεγονότων χρειάζεται μια προσεκτική στάθμιση του ιδιαίτερου και του γενικού, και προπαντός την αναζήτηση των συμφραζομένων τους στο χώρο και στο χρόνο. Ας τα εξετάσουμε: Αυτός ο γεωγραφικός χώρος της Βορειοανατολικής Μεσογείου, από την ύστερη Αρχαιότητα έως τις αρχές του 20ού αιώνα χαρακτηριζόταν από την κυριαρχία μεγάλων αυτοκρατοριών, όπως η Βυζαντινή και η Οθωμανική. Κάτω από αυτό το διοικητικό πλαίσιο υπήρχε μια πανσπερμία λαών, γλωσσικών ομάδων και θρησκευτικών κοινοτήτων οι οποίες ζούσαν ανάμικτες, όπως τα αγριολούλουδα στους αγρούς. Δεν χρειάζεται ούτε να δαιμονοποιούμε ούτε να εξιδανικεύουμε αυτό το παρελθόν. Οι άνθρωποι, τότε, συμβίωναν άλλες φορές ειρηνικά, άλλες φορές σε καθεστώς μιας διάσπαρτης, στο χρόνο και στο χώρο, βίας. Βίας από τα πάνω, γιατί ας μην ξεχνάμε ότι από την απόσπαση του πλεονάσματος τρέφονταν όλες οι αυτοκρατορίες, και βίας μεταξύ τους, ανάμεσα σε κοινότητες και θρησκευτικές ομάδες.

Οι μαζικές σφαγές, οι εξανδραποδισμοί, οι αναγκαστικές μετοικεσίες ολόκληρων πληθυσμών απέκτησαν μεγάλες διαστάσεις την εποχή που αυτός ο γεωγραφικός χώρος των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας άρχισε να μεταμορφώνεται από πολυεθνικό σε χώρο εθνικών κρατών. Όταν επικράτησε η λογική του έθνους-κράτους, κάθε κράτος όφειλε να επεκταθεί στα όρια του έθνους του: Μεγάλη Ελλάδα, Μεγάλη Σερβία, Μεγάλη Βουλγαρία, τα σύνορα του ενός εθνικισμού περνούσαν μέσα από την επικράτεια που διεκδικούσαν οι άλλοι. Κάθε έθνος όφειλε να έχει τη δική του αποκλειστική επικράτεια. Συνακόλουθο ήταν οι διώξεις και η έξοδος των μουσουλμανικών πληθυσμών από τα Βαλκάνια και των χριστιανικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία. Τα πράγματα έφτασαν σε ακραίες διαστάσεις στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, που εδώ κράτησε δέκα χρόνια, συνεχίστηκε όμως και στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Απόληξη της πορείας αυτής ήταν όσα συνέβησαν στη Γιου-

γκοσλαβία στη δεκαετία του 1990, ίσως όχι η τελευταία πράξη για τις πρώην επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που εκτείνονται σε περιοχές που ακόμη προκαλούνται συρράξεις με εθνικό χαρακτήρα, όπως στην Ιβηρική Χερσόνησο και στη Μέση Ανατολή. Όλη αυτή η ιστορία κρατάει δύο αιώνες.

Το ζήτημα που αυτή η ιστορία της βιαιότητας και του πένθους μάς καλεί να κατανοήσουμε δεν είναι η απόδοση ευθυνών από τους Έλληνες στους Τούρκους και αντίστροφα. Αυτός είναι ο καλύτερος τρόπος, κάτω από τον ένδυμα της μνήμης, να καλλιεργηθούν και να διαιωνιστούν αισθήματα εθνικού μίσους και αντεκδίκησης. Το ζήτημα είναι να κατανοήσουμε γιατί ο εθνικός μετασχηματισμός της περιοχής έγινε μέσα από ένα στρόβιλο πολέμων, σφαγών και βίας. Η κατανόηση αυτή δεν χρειάζεται να οδηγήσει σε μια γενικευτική καταδίκη του θεσμού του έθνους-κράτους και σε νοσταλγία της αυτοκρατορίας. Ο μετασχηματισμός αυτός, από τη στιγμή που είχε αρχίσει στη δυτική Ευρώπη, ήταν αναπόφευκτο να συνεχιστεί στη νοτιοανατολική. Γιατί όμως συντελέστηκε τόσο βίαια; Υπήρχε μήπως στην παράδοση των κοινωνιών αυτών από αιώνες μια παρακαταθήκη βίας και ανομίας η οποία διοχετεύτηκε σε εθνικά μίση; Μήπως γιατί επικράτησε μια φυλετική αντίληψη του έθνους, δηλαδή φυλή εναντίον φυλής; Μήπως επειδή η εθνική ιδεολογία ταυτίστηκε με τη θρησκευτική, και αυτή η μείξη μπόλιασε και τις δύο με την αδιαλλαξία της ιερής αλήθειας και απολυτοποίησε τις διαφορές; Πάντως η δημιουργία ομοιογενοποιημένων επικρατειών επέβαλε τη λογική των εθνοκαθάρσεων, η οποία άλλοτε πήρε βίαιες μορφές, όπως στην περίπτωση των Αρμενίων, άλλοτε τη μορφή της ανταλλαγής πληθυσμών, όπως ανάμεσα στην Ελλάδα, την Τουρκία και τη Βουλγαρία. Άλλοτε και τα δύο.

Πρέπει να καλλιεργούμε τη μνήμη του '22 και της προσφυγιάς; Βεβαίως, αλλά μετατρέποντας τη μνήμη-εκδίκηση σε μνήμη-κατανόηση. Αν η μνήμη δεν περάσει μέσα από μια διαδικασία λογικής επεξεργασίας, δηλαδή ιστορικής κατανόησης, τότε γίνεται νοσηρό σύμπτωμα. Τότε οι νεκροί μεταμορφώνονται σε εφιάλτες που καταταυραννούν τους επιζώντες γυρεύοντας καινούργιες θυσίες και νέο αίμα για να τραφούν. Γι' αυτό, σε αυτή τη διαδικασία της πολιτισμικής κάθαρσης μας χρειάζεται η γνωσιακή αυτοκάθαρση, κάτι που οφείλει να κάνει η ιστορία ως οργανωμένη και πειθαρχημένη σε κανόνες ερευνητική δραστηριότητα, αλλά και ως παρέμβαση στη δημόσια ιστορία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, εκείνο που χρειάζεται στην τουρκική πλευρά είναι να κατανοηθεί ο πόνος που προκάλεσε στους Έλληνες, και στην ελληνική πλευρά ο πόνος που προκάλεσε στους Τούρκους.

Εξερευνώντας τις αποσιωπήσεις

Ψάχνοντας για χαραμάδες που θα επιτρέψουν μια ευκρινέστερη ματιά για όσα συνέβησαν στη Μικρά Ασία στα 1919-22, ο δρόμος με έφερε στα στρατιωτικά αρχεία της Γαλλίας, στον πύργο της Vincennes στο Παρίσι. Η υπόθεσή μου ήταν ότι οι στρα-

τιωτικοί βρίσκονταν πιο κοντά στα πολεμικά πεδία από τους διπλωμάτες και τους πολιτικούς, και επομένως ο λόγος τους, πιο ακατέργαστος και αποσπασματικός, μεταφέρει πληροφορίες πιο άμεσες και λιγότερο διαμεσολαβημένες. Όχι βέβαια ότι οι γάλλοι στρατιωτικοί δεν είχαν συμπάθειες και αντιπάθειες. Πρώτα πρώτα προσδιορίζονταν από την παιδεία τους, και οι κεμαλικόιμίλαγαν μια συγγενική πολιτική διάλεκτο που την είχαν μάθει άλλωστε στα γαλλικά σχολεία. «Η διανοητική ελίτ της Τουρκίας συγκροτεί τη διευθύνουσα τάξη των κεμαλιστών. Είναι της ίδιας γενιάς, ανάμεσα στα 40-50, αποφασισμένοι να φτάσουν ώς το τέλος» (Αναφορά της 30.6.1921). Ύστερα, η κρίση τους εξαρτιόταν από τη φορά που είχαν οι πιθανότητες της έκβασης του πολέμου. Εκείνο όμως το οποίο ξενίζει τον σημερινό αναγνώστη είναι η αδιαφορία των στρατιωτικών παρατηρητών, και όχι μόνο αυτών αλλά και των διπλωματών και των πολιτικών, για τα θύματα ανάμεσα στον άμαχο πληθυσμό. Η έννοια της ανθρωπιστικής καταστροφής, της παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σε αντίθεση με τη σημερινή εποχή, ήταν τότε έννοιες εντελώς ξένες. Για το λόγο αυτόν, σφαγές γυναικόπαιδων, μετακινήσεις πληθυσμών, πυρπολήσεις χωριών περνούν στα ψιλά των αναφορών, και συχνά με το ερώτημα για τη στρατηγική τους σημασία. Όταν λ.χ. ο γάλλος αξιωματικός Claude Farrère αναφέρεται στις εξηγήσεις του Κεμάλ ότι οι μετακινήσεις πληθυσμών στο εσωτερικό της Ανατολίας οφείλονταν σε αμυντικούς λόγους επειδή στα μετόπισθεν δρούσαν ένοπλα σώματα, θεωρεί περιπτώ να υπολογίσει πόσο κόστισε η στρατηγική αυτή σε ανθρώπινες ζωές (14.6.1922). Το ίδιο συμβαίνει και όταν αναφέρονται σε βιαιοπραγίες εναντίον μουσουλμάνων αμάχων από τον ελληνικό στρατό. Οι συντάκτες αναρωτιούνται κυρίως για τη στρατηγική τους σκοπιμότητα. Αντίθετα, εκτενείς αναλύσεις γίνονται λ.χ. για τις πολιτικές διαφωνίες στο ελληνικό μέτωπο, ή για τον κίνδυνο μιας συμμαχίας των κεμαλικών με τους μπολσεβίκους. Άλλωστε, στην τελική διαμόρφωση της γαλλικής στάσης βάρυνε όχι τόσο η πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα και η επιστροφή των αντιβενιζελικών στις εκλογές του 1920, όσο ο υπολογισμός ότι θα νικούσε ο Κεμάλ, σε συνδυασμό με το φόβο ότι τη νίκη αυτή θα την πιστώνονταν οι Σοβιετικοί, αν δεν προλάβαιναν να προσεταιριστούν τον νικητή οι Σύμμαχοι.

Εκείνο πάντως που προκύπτει είναι πώς σε αυτά τα τρία χρόνια ο πόλεμος στη Μικρά Ασία ήταν ένας συνδυασμός πολέμου χαρακωμάτων και εμφυλίου πολέμου των μετόπισθεν. Αυτό συνέβαινε και από τις δύο πλευρές. Οι πληθυσμοί ήταν εξοπλισμένοι (αναφέρεται στις 27.9.1922 ότι στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη οι εκκλησίες είχαν γίνει αποθήκες όπλων), εκθρικά αντάρτικα δρούσαν πίσω από τις γραμμές, και κυρίως οι αντίπαλοι θεωρούνταν όχι αιχμάλωτοι πολέμου, αλλά προδότες Π.χ. όταν προέλαυε ο τουρκικός στρατός σε περιοχές που δεν είχαν προλάβει να εκκενωθούν από τους χριστιανούς, συγκέντρωνε τους άνδρες, και όσους από αυτούς θεωρούσε ότι συμμετείχαν στις εχθροπραξίες –κατά τεκμήριο όλους– τους εκτελούσε αμέσως ως συνεργάτες του εισβολέα. Τα επεισόδια αυτά είχαν ως αποτέλεσμα αντεκδικήσεις και τη γενικευμένη φυγή των πληθυσμών πριν από την προέλαση των αντιπάλων. Έτσι, η σύγκρουση δεν ήταν μόνο

ανάμεσα στους στρατούς και στους πληθυσμούς, αλλά και ανάμεσα σε πληθυσμούς, όπως συνέβη, με θύματα τους χριστιανούς, στη Μαγνησία και στην Ανατολική Θράκη (9.9.1921).

Οι ελληνικές βιαιοπραγίες εναντίον του μουσουλμανικού πληθυσμού σημειώνονται στα αρχεία σε τέσσερις περιπτώσεις. Η πρώτη αφορά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη. Αναφέρεται τριήμερη λεηλασία των τουρκικών καταστημάτων και έκτροπα εναντίον του μουσουλμανικού πληθυσμού χωρίς ο ελληνικός στρατός να επέμβει για να αποκαταστήσει την τάξη (αναφορά 1.6.1919). Η δεύτερη περίπτωση αφορά τους βομβαρδισμούς ανοχύρωτων τουρκικών χωριών στην Προποντίδα και στον Πόντο από ελληνικές κανονιοφόρους με πολλά θύματα και καταστροφές σπιτιών (τηλεγρ. 16.4.1921 και 15.6.1921). Η τρίτη περίπτωση αφορά την περίπτωση της Νικομήδειας/Izmit:

«Η ελληνική φρουρά εκκένωσε την Ιζμίτ τη νύχτα της 27ης/28ης Ιουνίου 1921 αφού επιβίβασε στα πλοία τον ελληνικό πληθυσμό. Οι Έλληνες στρατιώτες πυρπόλησαν ένα μέρος της πόλης, έσφαξαν μουσουλμάνους και διέπραξαν πολυάριθμες υπερβολές» (τηλεγρ. 29.6.1921). Σε άλλη αναφορά: «Οι πυρπολήσεις, οι σφαγές, οι βιασμοί και οι λεηλασίες στις μουσουλμανικές συνοικίες της Ιζμίτ κράτησαν από τις 24 έως τις 27 Ιουνίου. Τις διέπραξαν Αρμένιοι που τους χρησιμοποίησαν οι Έλληνες και έλληνες στρατιώτες και ναύτες. Ο λοχαγός Delord είδε με τα μάτια του 64 πτώματα, οι περισσότεροι ηλικιωμένοι, με τα χέρια δεμένα στην πλάτη, τα αυτιά κομμένα και έχοντας διάφορα ίχνη αγριότητων. Παρενέβη με μεγάλο θάρρος, έσωσε 4.000 μουσουλμάνους, που κατέφυγαν σε γαλλικό σχολείο και στην καθολική εκκλησία. Οι Έλληνες έκαψαν και εβραϊκά σπίτια» (τηλεγρ. 1.7.21).

Πυρπολήθηκαν επίσης και όλα τα μουσουλμανικά χωριά της νότιας ακτής του κόλπου της Νικομήδειας (τηλεγρ. 2.7.1921). Αναφορικά με τους Εβραίους, σε άλλη αναφορά σημειώνεται «γενική έξοδος Εβραίων και καθολικών παρά τις διαβεβαιώσεις του τουρκικού στρατού» (18.9.1922).

Η τέταρτη περίπτωση με τις πιο εκτεταμένες καταστροφές αφορά την υποχώρηση μετά την ήττα στον Σαγγάριο. Σε τηλεγραφήματα από τις 5 έως τις 8 Σεπτεμβρίου αναφέρεται ότι οι μουσουλμανικές συνοικίες των πόλεων Αφιόν Καραχισάρ και Εσκή Σεχίρ καθώς και μεγάλος αριθμός χωριών πυρπολήθηκαν συστηματικά. Σε μερικά μέρη, όλοι οι κάτοικοι, συμπεριλαμβανομένων και γυναικών και παιδιών, πυρπολήθηκαν ζωντανοί μέσα στα τζαμιά. Οι πληροφορίες αυτές, κατά τις αναφορές, προήλθαν από καθολικούς μισσιονάριους και από εκπροσώπους αμερικανικών και ευρωπαϊκών ανθρωπιστικών οργανώσεων που δρούσαν στην περιοχή. Ο επικεφαλής της καθολικής αποστολής μάλιστα έγραψε στην αναφορά του ότι «εξαιτίας αυτών των φρικαλεοτήτων οι Έλληνες έχασαν κάθε δικαίωμα να μιλούν για τουρκικές βαρβαρότητες» (τηλεγρ. 8.9.1922). Η συγκέντρωση γυναικόπαιδων στα τζαμιά και η πυρπόλησή τους έγινε μείζον θέμα την εποχή εκείνη. Ο γάλλος στρατιωτικός απεσταλμένος στην Κωνσταντινούπολη έγραψε προς το Παρίσι στις 8.9.1922: «Οι Έλληνες δίνουν στην πάλη αυτή ένα χαρακτήρα ανεξήγη-

το και δύσκολα θα αποφευχθούν τα αντίποινα», και ζήτησε από την κυβέρνησή του να παρέμβει στην Αθήνα ώστε να σταματήσουν οι «βλακώδεις και εγκληματικές αντεκδικήσεις». Ο γάλλος πρόεδρος Πουανκαρέ έστειλε στις 28.9.1922 ένα τηλεγράφημα στους πρεσβευτές της χώρας του στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, στο οποίο έγραφε: «Οι Έλληνες κατέστρεψαν τις πόλεις και τα χωριά της Ανατολίας κατά την αποχώρησή τους. Χρειάζεται να εμποδιστούν ώστε να μην καταστρέψουν και τις πόλεις της Ανατολικής Θράκης».

Ένας ογκώδης φάκελος με αναφορές και τηλεγραφήματα αφορά την καταστροφή της Σμύρνης. Ανάμεσα στους πρόσφυγες ήταν γάλλοι πολίτες, παλιόί προστατευόμενοι της Γαλλίας, Γαλλολεβαντίνοι και μισσιονάριοι. Εκείνο όμως το οποίο ενδιέφερε τις γαλλικές αρχές ήταν να μάθουν ποιοι, γιατί και πώς κατέστρεψαν πολλές εγκαταστάσεις και επιχειρήσεις γαλλικών συμφερόντων και ιδιοκτησίας, όπως τράπεζες, ασφαλιστικές εταιρείες, σχολεία και καθολικές αποστολές. Σύμφωνα με τις αναφορές, η πυρκαγιά είχε πολλές εστίες και επομένως θεωρήθηκε σκόπιμος εμπρησμός. Ποιος όμως έκαψε τη Σμύρνη; Ο ίδιος ο πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας ενδιαφέρθηκε και ζήτησε να διεξαχθεί έρευνα, γιατί είχε αντιφατικές πληροφορίες (τηλεγρ. από το Παρίσι 21.9.1922). Εκείνοι που είχαν φτάσει στην Αθήνα –ανάμεσά τους γάλλοι πρόσφυγες και κληρικοί– είχαν πει ότι τη Σμύρνη την έκαψαν τούρκοι στρατιώτες και άτακτοι. Αντίθετα από την Κωνσταντινούπολη έφταναν πληροφορίες ότι οι Τούρκοι δεν είχαν συμφέρον να κάψουν μια άδεια πόλη που θα την είχαν πλέον στη διάθεσή τους, ότι την πυρπόλησαν φεύγοντας οι Έλληνες, ή ότι τη φωτιά την έβαλαν ελληνικά και αρμενικά ένοπλα σώματα ως αντιπερισπασμό στην υποχώρησή τους (τηλεγρ. από την Κωνσταντινούπολη 21.9.1922). Κάποια άλλη πληροφορία έλεγε ότι την έκαψαν Τούρκοι, γιατί Έλληνες και Αρμένηδες τους πυροβολούσαν μέσα από τα κτίρια (τηλεγρ. 23.9.1922). Όλες οι εκθέσεις υποστήριζαν ότι βασιζόνταν σε πληροφορίες αυτοπτών μαρτύρων. Από τον σχετικό φάκελο δεν προκύπτει ότι οι γάλλοι στρατιωτικοί κατέληξαν σε κάποιο συμπέρασμα.

Η δομή του βιβλίου

Το βιβλίο παρουσιάζει τον μικρασιατικό κόσμο πριν από την καταστροφή, τη διαδικασία της καταστροφής ιδωμένη κριτικά τόσο από ελληνική και όσο και από τουρκική πλευρά, τους πρόσφυγες στην Ελλάδα και στην Τουρκία, τη συγκρότηση της μνήμης των προσφύγων. Το πρώτο κεφάλαιο είναι γραμμένο από τον Χάρη Εξερτζόγλου: ιστορικοποιεί τον κόσμο των «χαμένων πατρίδων», δηλαδή των χριστιανικών κοινοτήτων της Μικράς Ασίας, της Θράκης και ευρύτερα των περιοχών της Αυτοκρατορίας. Ποια ήταν τα εθνικά και εθνοτικά κριτήρια με τα οποία συγκροτήθηκαν και αναγνωρίστηκαν; Και ήταν τα κριτήρια πάγια και συμπαγή, ανεξάρτητα από το καθεστώς των μιλλέτ, από τον τρόπο που ήταν οργανωμένες και συναρ-

θρωμένες οι ίδιες οι κοινότητες, από την πολιτική του ελληνικού κράτους, όπως συνήθως νομίζουμε; Πώς οι άνθρωποι αυτοί απέκτησαν εθνική συνείδηση, τη συνείδηση ότι είναι Έλληνες; Η Καταστροφή δημιούργησε ένα παραβάν μνήμης, και η νοσταλγία εξαέρωσε τις εικόνες της εποχής. Το κεφάλαιο αυτό επαναφέρει αυτές τις κοινότητες στο γνωστικό μας πεδίο ως πολιτικές κοινότητες και κοινωνίες με τις εσωτερικές τους διαστρωματώσεις και διαιρέσεις, ως έναν κόσμο που βρισκόταν σε μια διαδικασία μετάβασης, καθώς στην Αυτοκρατορία εισχωρούσε μια νέα οικονομία, ένας νέος τρόπος ζωής, καινούργια δίκτυα μεταφοράς και επικοινωνίας, η εγγραμματοσύνη, η χειραφέτηση των γυναικών, νέες ιδέες, καθώς δηλαδή μεταμορφώνονταν οι ταυτότητές τους.

Το δεύτερο κεφάλαιο, γραμμένο από τον Δημήτρη Σταματόπουλο, αναφέρεται στη μικρασιατική εκστρατεία και στην ανθρωπογεωγραφία της Καταστροφής. Μια προσέγγιση εντελώς διαφορετική από τις συνηθισμένες, η οποία δίνει έμφαση σε φαινόμενα όπως η δημογραφική έκρηξη των χριστιανικών κοινοτήτων στα τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ού, οι μεταναστεύσεις των χριστιανικών πληθυσμών προς τα μικρασιατικά παράλια και η μεγάλη συσσώρευση ετερογενών πληθυσμιακών ομάδων εκεί, καθώς στις ίδιες περιοχές συνωστίζονταν επίσης μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τα Βαλκάνια. Οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες ήταν εύκολο να επενδυθούν με θρησκευτική και εθνοτική μισαλλοδοξία στις συνθήκες κλυδωνισμών της Αυτοκρατορίας και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και να αποτελέσουν εύφλεκτη ύλη για την επερχόμενη ανάφλεξη. Το εκτεταμένο αυτό κεφάλαιο προσφέρει μια ρηξικέλευθη ερμηνεία της πολιτικής που οδήγησε στη μικρασιατική εκστρατεία και στην έκβασή της, συνδέοντας την πολιτική, τη δημογραφική και την κοινωνική ιστορία. Επιχειρεί μια νέα αφήγηση εκείνων των κρίσιμων χρόνων 1919-1922 και προσφέρει μια πανοραμική εικόνα της εξόδου των χριστιανικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας, παρακολουθώντας τους διωγμούς και το ανθρώπινο ποτάμι που έφτανε στη θάλασσα από τη μια επαρχία μετά την άλλη.

Το τρίτο κεφάλαιο, γραμμένο από την Ayşe Ozil, αφορά την κριτική της τουρκικής ματιάς στη δραματική αυτή περίοδο. Για την τουρκική ιστοριογραφία που εμπνεόταν από τις αρχές του κεμαλικού ρεπουμπλικανισμού αυτή ήταν μια επική περίοδος, μέσα από την οποία γεννήθηκε η πατρίδα, αλλά εκκοσμικεύτηκε επίσης και εκσυγχρονίστηκε η κοινωνία. Αυτή όμως η ιστορία ήταν κυρίως πολιτική, και υιοθετούσε τη ματιά των ηγετικών κύκλων. Παραμελούσε τον τρόπο με τον οποίο σκεπτόταν και δρούσε η κοινωνία, οι αγρότες και οι άνθρωποι των πόλεων. Ωστόσο η περίοδος αυτή ήταν επίσης εκείνη στην οποία δόθηκε και κερδίστηκε η μάχη για να αποκτήσουν οι πληθυσμοί εθνική συνείδηση, για να γίνουν οι Μουσουλμάνοι Τούρκοι, για να οργανωθεί τακτικός στρατός, για να αλλάξουν, με δυο λόγια, η κοινωνίες και οι νοοτροπίες. Ήταν μια περίοδος, με αφετηρία τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, βαθιάς διαφοροποίησης της κοινωνίας σε φίλους και εχθρούς. Τελικά διαβάζοντας το κεφάλαιο αυτό καταλαβαίνει κανείς ότι το τραύμα της απώλειας και της μετάβασης ήταν παρόν και στους πληθυσμούς που έμειναν

στη Μικρασία, ένα τραύμα άλλωστε που αναβιώνει τώρα με την άνοδο του πολιτικού Ισλάμ, με μια μορφή ρεβάνς των ηττημένων από τον κεμαλισμό.

Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και γράφτηκε από τον Κώστα Κατσάπη. Το κεφάλαιο αυτό προσφέρει μια συστηματική περιγραφή της διαδικασίας και των προβλημάτων της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα από την πρώτη στιγμή της αποβίβασής τους στα ελληνικά λιμάνια. Αναφέρεται στα άμεσα προβλήματα δημόσιας υγείας, στην επίταξη σπιτιών και δημόσιων χώρων για τη στέγαση των νεοφερμένων, στην ανάπτυξη πολιτικών προγραμμάτων αγροτικής εγκατάστασης, στην προσφυγή στην Κοινωνία των Εθνών και στη δημιουργία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, στη δέσμευση και στην απόδοση στους πρόσφυγες γεωργικών γαιών. Στο ζήτημα της σχέσης των προσφύγων με την εκβιομηχάνιση του Μεσοπολέμου ανακεφαλαιώνονται οι ως τώρα συζητήσεις και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε εκείνο το κομμάτι του πληθυσμού που βιοποριζόταν στο περιθώριο των μεγάλων σχηματισμών, σε αυτό που εκφεύγει από τις καταγραφές και τις στατιστικές. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις πολιτισμικές συγκρούσεις μεταξύ ντόπιων και προσφύγων και στη δημιουργία ταυτοτήτων και στερεοτύπων. Παρά την ποικιλομορφία και τη διαφορετικότητα του προσφυγικού πληθυσμού, δημιουργήθηκε με επιμονή μια προσφυγική ταυτότητα και μνήμη.

Το πέμπτο κεφάλαιο, γραμμένο από την Αθανασία-Μαρίνα Τσέτλακα, αφορά τους πρόσφυγες που τράβηξαν προς την αντίθετη κατεύθυνση, τους ελληνόφωνους μουσουλμάνους: Τουρκοκρητικοί, Τουρκογιαννιώτες της Ηπείρου, αλβανόφωνοι και οι σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι, βλαχόφωνοι Καρατζοβαλήδες της Μακεδονίας και άλλες ομάδες. Και αυτοί αναγκάστηκαν να αλλάξουν ταυτότητα περνώντας τα σύνορα. Το κεφάλαιο αυτό επισημαίνει τη βαθιά ειρωνεία της ιστορίας που υπήρξε στις ανταλλαγές αυτές: Ενώ βασική επιδίωξη των κεμαλιστών ήταν η οικοδόμηση ενός κοσμικού-δημοκρατικού έθνους-κράτους, οι ανταλλαγές πληθυσμών έγιναν με κριτήριο τη θρησκεία, η οποία όμως, όταν έφτασαν οι πρόσφυγες στην Τουρκία, απωθήθηκε. Ο Μπεκτασισμός μάλιστα, στον οποίο ανήκαν οι περισσότεροι πρόσφυγες, τέθηκε υπό απαγόρευση. Η ιδεολογική πίεση της νεοσύστατης Δημοκρατίας κατέστησε δυσκολότερη την έκφραση του πόνου και της τραυματικής εμπειρίας του ξεριζωμού τους. Σε αντίθεση με τους πρόσφυγες που κατέφυγαν στην Ελλάδα, η μνήμη των προσφύγων που κατέφυγαν στην Τουρκία τέθηκε σε αναστολή, και μόλις τα τελευταία χρόνια ανακάτται, και η ιστορία τους κυριολεκτικά ξεθάβεται. Ωστόσο, παρά τα ιδεολογικά επιστρώματα κάτι φαίνεται πως υπάρχει ακόμη μένει στις συλλογικές συμπεριφορές που διαφοροποιεί αυτούς τους πληθυσμούς ανάμεσα στους τωρινούς τους συμπατριώτες.

Τέλος, το επιλογικό κεφάλαιο, γραμμένο από τον Χάρη Εξερτζόγλου, αφορά τις μορφές και τη διαδικασία μέσα από τις οποίες διαμορφώθηκε η μνήμη των προσφύγων στον δημόσιο χώρο. Αναφέρεται στις πρώτες πρώτες προσπάθειες καταγραφής μαρτυριών και συλλογής λαογραφικού υλικού κατά τη δεκαετία του '30,

στην ίδρυση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών το 1948, στη δημιουργία προσφυγικών εφημερίδων και περιοδικών που ενοποίησαν την προσφυγική μνήμη, στο ρόλο των προσφυγικών σωματείων για την αναβίωσή της, και επεκτείνεται έως τη συμβολική αναδόμηση του προσφυγικού χώρου, μέσα από τις ονοματοθεσίες οικισμών, δήμων, δρόμων και πλατειών. Τέλος, παρακολουθεί και αναλύει την πορεία θεσμοθέτησης και πολιτικοποίησης της προσφυγικής μνήμης από την πολιτεία και την Εκκλησία, την τοποθετεί στα ιστορικά και πολιτικά της συμφραζόμενα και αναλύει τα σημαινόμενά της.

Υ.Γ.

Στις αρχές του 2011 έγινε ένα συνέδριο από νέους ιστορικούς, στο οποίο ένα από τα κεντρικά θέματα ήταν οι πρόσφυγες. Έξω από την αίθουσα ετοιμάζαν τον καφέ και τα αναψυκτικά νέοι πρόσφυγες, από αυτούς που έφτασαν και συνεχίζουν να καταφτάνουν καθημερινά στην Ελλάδα από τη δεκαετία του '90: το δεύτερο μεγάλο κύμα προσφυγιάς μέσα σ' έναν αιώνα. Οι πρόσφυγες ως αντικείμενο του συνεδρίου ουδέποτε συναντήθηκαν με τους πρόσφυγες στον προθάλαμο του συνεδρίου. Έχω την αίσθηση ότι ακόμη μελετούμε το φαινόμενο των προσφύγων μέσα στο πλαίσιο της εθνικής μας ιστορίας, όχι ως μέρος των αναγκαστικών μετακινήσεων που χαρακτηρίζουν τη νεότερη ιστορία. Κι όμως, οι συγκριτικές πλευρές των φαινομένων θα προβληματικοποιούσαν και θα σχετικοποιούσαν ορισμένα από τα συμπεράσματά μας. Η εγκατάσταση των προσφύγων, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία, δεν θα είχε ακολουθήσει την ίδια πορεία αν δεν την καταλάβαιναν ως εθνικό καθήκον, αν δεν είχε συλληφθεί στο πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας. Ούτε επίσης η μνήμη των προσφύγων, των χαμένων πατρίδων και της προσφυγιάς θα μπορούσε να ενοποιηθεί και να πάρει τη μορφή συνεκτικού αφηγήματος χωρίς την προοπτική οι πρόσφυγες να γίνουν πολίτες του νέου κράτους στο οποίο κατέφυγαν. Υποστηρίζουμε συχνά ότι η μνήμη είναι προϋπόθεση της ιδιότητας του πολίτη. Αλλά κυρίως ισχύει το αντίθετο: χωρίς προοπτική ενσωμάτωσης, η μνήμη παραμένει και αυτή σε εκκρεμότητα, εξόριστη. Στον προθάλαμο των ιστορικών συνεδρίων.⁸

8. A. Liakos – E. Salvanou, «Citizenship, Memory and Governmentality. A Tale of Two Migrant Communities», στο Ann Katherine Isaacs (επιμ.), *Citizenship and Identities. Inclusion, Exclusion, Participation*, Pisa 2010, σ. 155-172.